

JAMOAT TRANSPORTIDA XULQ-ATVOR QOIDALARI: RASMIY VA NORASMIY NORMARNING NAMOYON BO‘LISHI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19744733>

Abdiraximov Abdulla Shonazar o‘g‘li

O‘zbekiston milliy universiteti O‘zMU Tarix fakulteti 2 bosqich magistranti.

Annotatsiya: *Ushbu maqolada jamoat transporti muhitida xulq-atvor qoidalari, rasmiy va norasmiy normalarning o‘zaro ta’siri hamda ularning kundalik amaliyotdagi namoyon bo‘lish mexanizmlari tahlil qilinadi. Rasmiy normalar qonun-qoidalar, yo‘riqnomalar va ma’muriy sanksiyalar orqali belgilansa, norasmiy normalar ijtimoiy odatlar, axloqiy kutishlar, jamoaviy nazorat va madaniy qadriyatlar asosida shakllanadi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, transport muhitidagi tartib-intizom nafaqat rasmiy jazo choralari, balki ijtimoiy normativ bosim, o‘z-o‘zini nazorat qilish va kommunikatsiya madaniyati orqali ham ta’minlanishi aniqlandi. Maqola shahar transport tizimlarida samarali xulq-atvor boshqaruvi uchun huquqiy va ijtimoiy-psixologik yondashuvlarni uyg‘unlashtirish zarurligini asoslab beradi.*

Abstract: *This article analyzes behavioral rules in public transport, focusing on the interaction and practical manifestation of formal and informal norms. While formal norms are established through laws, regulations, and administrative sanctions, informal norms emerge from social customs, ethical expectations, collective monitoring, and cultural values. Research results indicate that discipline in transport environments is maintained not only by official penalties but also through social normative pressure, self-regulation, and communication culture. The article substantiates the need to integrate legal and socio-psychological approaches for effective behavioral management in urban transport systems.*

Абстрактный: *В данной статье анализируются правила поведения в общественном транспорте, взаимодействие и практическое проявление формальных и неформальных норм. Формальные нормы устанавливаются через законы, регламенты и административные санкции, тогда как неформальные нормы формируются на основе социальных обычаев, этических ожиданий, коллективного контроля и культурных ценностей. Результаты исследования показывают, что дисциплина в транспортной среде обеспечивается не только официальными наказаниями, но и через социальное нормативное давление, саморегуляцию и культуру коммуникации. Статья обосновывает необходимость интеграции правовых и социально-психологических подходов для эффективного управления поведением в городских транспортных системах.*

Kalit soʻzlar: *jamoat transporti, xulq-atvor qoidalari, rasmiy normalar, norasmiy normalar, ijtimoiy nazorat, urban madaniyat, normativ tartibga solish*

Keywords: *public transport, behavioral rules, formal norms, informal norms, social control, urban culture, normative regulation*

Ключевые слова: *общественный транспорт, правила поведения, формальные нормы, неформальные нормы, социальный контроль, городская культура, нормативное регулирование*

KIRISH

Jamoat transporti zamonaviy shahar infratuzilmasining ajralmas qismi boʻlib, u nafaqat aholining harakatlanishini taʼminlash, balki keng ijtimoiy oʻzaro taʼsir maydoni sifatida ham xizmat qiladi. Kunlik millionlab yoʻlovchilarning bir makonda, cheklangan vaqt va makon doirasida uchrashishi tabiiy ravishda muayyan xulq-atvor qoidalarini talab qiladi. Bu qoidalar ikki asosiy koʻrinishda namoyon boʻladi: rasmiy (huquqiy-meʼyoriy) va norasmiy (ijtimoiy-axloqiy). Rasmiy normalar davlat organlari, transport operatorlari va huquqiy hujjatlar tomonidan belgilanib, buzilgan taqdirda maʼmuriy yoki jinoyat javobgarligini keltirib chiqaradi. Norasmiy normalar esa jamiyatning oʻzida shakllangan, odatlar, odob-axloq qoidalari, jamoaviy kutishlar va oʻz-oʻzini nazorat qilish mexanizmlari orqali amalga oshadi [1].

Soʻnggi yillarda shahar aholisining oʻsishi, transport tizimlarining raqamlashuvi va madaniy xilma-xillikning kuchayishi jamoat transportidagi xulq-atvor dinamikasini murakkablashtirmoqda. Rasmiy qoidalar mavjud boʻlsa-da, ularning amalda qoʻllanilishi va yoʻlovchilar tomonidan qabul qilinishi koʻp jihatdan norasmiy normalar bilan bogʻliq. Masalan, yoshlarga joy berish, navbat tartibini saqlash, ovoz balandligini nazorat qilish kabi xatti-harakatlar qonun bilan belgilanmagan, ammo ijtimoiy jihatdan qatʼiy talab qilinadigan normalar hisoblanadi. Ushbu maqolaning dolzarbligi shundaki, jamoat transportidagi xulq-atvorni faqat huquqiy jihatdan emas, balki ijtimoiy-psixologik va madaniy kontekstda ham tahlil qilish, transport muhitini sivilizatsiyalashtirish va yoʻlovchilar xavfsizligi va qulayligini taʼminlash uchun zarurdir.

Tadqiqotning maqsadi – jamoat transportida xulq-atvor qoidalarining rasmiy va norasmiy koʻrinishlarini aniqlash, ularning oʻzaro taʼsir mexanizmlarini tahlil qilish va ijtimoiy nazoratning samarali usullarini ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot obyekti shahar jamoat transporti muhitida shakllangan xulq-atvor normalari, predmeti esa rasmiy va norasmiy qoidalarning amaliyotdagi namoyon boʻlish dinamikasi va ularning ijtimoiy tartibga taʼsiridir.

Xulq-atvor normalari ijtimoiy fanlarda uzoq vaqtdan beri oʻrganib kelinmoqda. Émile Durkheim normalarni jamiyatni birlashtiruvchi "ijtimoiy fakt" sifatida koʻrib, ularning tashqi majburlash kuchi borligini taʼkidlagan. Talcott Parsons normalarni ijtimoiy tizimning barqarorligini taʼminlovchi qiymatlar va kutishlar tizimi deb hisoblagan [2].

Zamonaviy urbanistika va transport sotsiologiyasi esa jamoat transportini "o'tishchi makon" (liminal space) sifatida ko'rib, unda odamlarning xatti-harakatlari an'anaviy ijtimoiy rollardan farq qilishini ta'kidlaydi. Transportda yo'lovchilar odatda qisqa muddatli, funksional va ko'pincha anonim munosabatda bo'ladilar, bu esa xulq-atvor qoidalarining o'ziga xos xususiyatlarini belgilaydi.

Rasmiy normalar qonunlar, transport operatorlarining ichki yo'riqnomalari, yo'lovchi tashish qoidalari va xavfsizlik talablari shaklida namoyon bo'ladi. Ular aniq, yozma ravishda belgilangan va buzilgan taqdirda sanksiya qo'llaniladi. Norasmiy normalar esa yozilmagan, ammo ijtimoiy amaliyot orqali mustahkamlangan xatti-harakat standartlaridir. Ular odob-axloq, hurmat, hamjihatlik va jamoaviy mas'uliyat tushunchalariga asoslanadi [3]. Ijtimoiy nazorat nazariyalari shuni ko'rsatadiki, rasmiy nazorat (politsiya, nazoratchilar, jarimalar) samarali bo'lsa-da, norasmiy nazorat (jamoaviy qoralash, mehurmuruvvat, o'z-o'zini tartibga solish) ko'pincha barqarorroq va kam xarajatli bo'ladi.

O'zbekiston sharoitida jamoat transportidagi xulq-atvor qoidalari sovet davridan meros bo'lib qolgan jamoaviy mas'uliyat tamoyillari va zamonaviy urban madaniyat elementlarining uyg'unlashuvidan iborat. Biroq, globallashuv, raqamli kommunikatsiya va avlodlararo qadriyatlar farqi tufayli norasmiy normalar ham dinamik o'zgarib bormoqda. Tadqiqotchilar ta'kidlashicha, transport muhitidagi tartib-intizom nafaqat huquqiy hujjatlar, balki jamiyatning ma'naviy-axloqiy holati, shahar madaniyati darajasi va ijtimoiy ishonch bilan bevosita bog'liq [4].

Ushbu tadqiqot sifatli va miqdoriy yondashuvlarni uyg'unlashtirgan aralash metodologiya asosida olib borildi. Birinchi bosqichda Toshkent, Samarqand va Namangan shaharlarining jamoat transporti yo'nalishlarida 450 nafar yo'lovchi o'rtasida strukturaviy so'rovnoma o'tkazildi. So'rovnoma anketalari rasmiy va norasmiy normalarni anglash darajasi, xulq-atvor qoidalariga rioya qilish motivatsiyasi, ijtimoiy nazorat mexanizmlari va transport madaniyati ko'rsatkichlarini o'z ichiga oldi. Ikkinchi bosqichda 20 nafar ekspert (transport sotsiologlari, huquqshunoslar, shaharsozlar, psixologlar) bilan yarim strukturaviy intervyular o'tkazildi. Uchinchi bosqichda kuzatuv usuli (participant observation) orqali 15 ta asosiy yo'nalishda real vaqt rejimida xulq-atvor dinamikasi qayd etildi.

Ma'lumotlar tahlili uchun SPSS 27 dasturi yordamida deskriptiv statistika, korrelyatsion tahlil va kontent-tahlil qo'llanildi. Tadqiqotda normativ hujjatlar tahlili (Transport vazirligi yo'riqnomalari, Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeks) va ijtimoiy tarmoqlardagi jamoatchilik fikri monitoringi ham o'rganildi. Barcha ishtirokchilardan ixtiyoriy rozilik olingan, shaxsiy ma'lumotlar maxfiylik saqlangan va tadqiqot etika qoidalariga to'liq rioya qilingan.

Jamoat transportidagi rasmiy normalar huquqiy hujjatlar, transport operatorlarining ichki tartiblari va xavfsizlik standartlari asosida shakllanadi. O'zbekiston Respublikasida "Avtomobil transporti to'g'risida"gi Qonun, "Yo'lovchi tashish qoidalari" va Ma'muriy

javobgarlik to'g'risidagi kodeksning tegishli moddalari rasmiy xulq-atvor talablarini belgilaydi. Ushbu normalar asosan quyidagi yo'nalishlarda namoyon bo'ladi:

1. Xavfsizlik talablari: Harakatlanayotgan transportda o'rindiqlarda o'tirish, emniyat kamarlaridan foydalanish, haydovchining diqqatini chalg'itmaslik, eshiklardan osilish yoki tushish qoidalariga rioya qilish.

2. To'lov va huquqiy munosabatlar: Chipta yoki transport kartasi mavjudligi, imtiyozli toifalarga hujjat ko'rsatish, nazoratchilar talablariga bo'ysunish.

3. Jamoat tartibi va xavfsizlik: Portlovchi, yonuvchi yoki xavfli buyumlarni olib kirish taqiqlanishi, yong'in xavfsizligi qoidalari, favqulodda vaziyatlarda xizmat ko'rsatish tartibi.

Rasmiy normalarning asosiy xususiyati ularning majburiyligi va sanksiyalanuvchanligidir. So'rovnoma natijalariga ko'ra, yo'lovchilarning 78 foizi rasmiy qoidalarning mavjudligini bilishadi, ammo ularni qat'iy rioya qilish motivatsiyasi asosan jarima yoki ma'muriy jazo xavfi bilan bog'liq. Nazorat tizimining zaiflashgan yo'nalishlarida (masalan, marshrut taksilarida yoki qishloq yo'nalishlarida) rasmiy normalarga rioya qilish darajasi 35-40 foizgacha tushib ketishi kuzatilmoqda [5]. Bu holat rasmiy nazoratning faqatgina huquqiy mexanizmlar bilan cheklanmasligi, balki texnik monitoring (kameralar, elektron to'lov tizimlari, nazorat punktlari) va jamoatchilik nazorati bilan mustahkamlanishi kerakligini ko'rsatadi.

Norasmiy normalar rasmiy hujjatlarda yozilmagan, ammo jamiyatning kundalik amaliyoti, tarixiy odatlar va axloqiy qadriyatlar asosida shakllangan xulq-atvor standartlaridir. Jamoat transportida ular quyidagi ko'rinishlarda namoyon bo'ladi:

1. Hurmat va e'tibor me'yorlari: Katta yoshlilar, homilador ayollar, nogironligi bor shaxslarga joy berish, ovoz balandligini nazorat qilish, telefon orqali baland gaplashmaslik, musiqani quloqchin orqali tinglash.

2. Navbat va adolat tamoyillari: O'tirish yoki tushishda navbatni saqlash, eshik oldida to'planib qolmaslik, boshqalarning shaxsiy makoniga (shovqin, tutun, hid) hurmat bilan munosabatda bo'lish.

3. Jamoa mas'uliyati va o'z-o'zini nazorat: Axlatni o'z joyiga tashlash, transportni toza saqlash, buzg'unchilikka jamoaviy munosabat bildirish (ko'z qarash, ogohlantirish, sust ovozda izoh berish).

Norasmiy normalarning kuchli tomoni ularning ichki qabul qilinishida yotadi. So'rovnoma natijalari shuni ko'rsatdiki, yo'lovchilarning 64 foizi norasmiy qoidalarni "insoniylik, madaniyat va o'zaro hurmat" bilan bog'laydi va ularni rioya qilishda tashqi nazorat emas, balki ichki axloqiy majburiyat asosiy omil hisoblanadi. Biroq, norasmiy normalar ham dinamik xususiyatga ega. Yosh avlod va keksa avlod o'rtasidagi qadriyatlar farqi, shuningdek, global madaniy ta'sirlar tufayli ba'zi norasmiy normalar o'zgarib bormoqda. Masalan, avvalgi davrlarda joy berish majburiy odob hisoblansa, hozirgi kunda ba'zi hollarda "shaxsiy makon" va "teng huquqlik" tushunchalari ustunlik qilmoqda [6].

Norasmiy normalarning samaradorligi jamoaviy nazorat mexanizmlariga bog'liq. Kuzatuvlar shuni ko'rsatdiki, yo'lovchilar soni ko'p bo'lgan vaqt va yo'nalishlarda norasmiy nazorat kuchliroq namoyon bo'ladi. Biroq, "begona ta'siri" (bystander effect) yoki "javobgarlikni bo'lishish" effekti tufayli ba'zan buzilishlarga jamoatchilik munosabat bildirilmay qoladi. Bu holat madaniy tarbiya, ijtimoiy ishonch va kommunikasiya madaniyatining rivojlanish darajasiga bevosita bog'liq.

Rasmiy va norasmiy normalar jamoat transportida bir-birini to'ldiruvchi, lekin ba'zan qarama-qarshi keluvchi kuchlar sifatida namoyon bo'ladi. Rasmiy normalar tizimli, aniq va sanksiyalanuvchi bo'lsa, norasmiy normalar moslashuvchan, kontekstual va axloqiy asosga ega. Ularning o'zaro ta'siri quyidagi jihatlar bilan tavsiflanadi:

1. Mutual kuchaytirish effekti: Rasmiy qoidalar (masalan, tamaki chekish taqiqlangan joylar) jamoatchilik tomonidan qabul qilinganda, norasmiy normalar orqali ham mustahkamlanadi. Yo'lovchilar o'zaro ogohlantirish, ko'z qarashi yoki sust izoh berish orqali rasmiy talabni ijtimoiy majburiyatga aylantiradi.

2. Normativ ziddiyatlar holatlari: Ba'zan rasmiy talablar norasmiy kutishlarga mos kelmaydi. Masalan, qonun bo'yicha barcha yo'lovchilar teng huquqli bo'lsa, norasmiy odatda ayrim toifalarga ustunlik berilishi talab qilinadi. Bunday holatlarda yo'lovchilar qaysi normalarni afzal ko'rishini tanlashda qoladi, bu esa xulq-atvor noaniqligini keltirib chiqaradi.

3. Ijtimoiy nazoratning hibrid modellari: Zamonaviy shaharlarda ijtimoiy nazorat nafaqat huquqiy organlar, balki texnologik monitoring, jamoatchilik reyting tizimlari, ijtimoiy tarmoq nazorati va o'z-o'zini tartibga solish mexanizmlari orqali amalga oshirilmoqda. Raqamli platformalar orqali yo'lovchilar o'z tajribalarini baholash, haydovchilar yoki nazoratchilar faoliyatiga fikr bildirish imkoniyatiga ega bo'ldi, bu esa norasmiy nazoratning yangi shaklini yaratdi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, eng samarali transport muhitida rasmiy va norasmiy normalar o'rtasida muvozanat saqlanadi. Huquqiy baza aniq va adolatli qo'llanilganda, jamoatchilik undan qo'rqish emas, balki qo'llab-quvvatlash orqali javob beradi. Madaniy tarbiya, shahar fuqaroligini shakllantirish dasturlari, transportda odoq-axloq bo'yicha ijtimoiy kampaniyalar norasmiy normalarni mustahkamlaydi. Eksperlar fikricha, transport tizimlarida "yengil qo'l" (nudge) yondashuvi – ya'ni qoidani majburlovchi emas, balki tanlovni osonlashtiruvchi shaklda taqdim etish – rasmiy va norasmiy normalarni uyg'unlashtirishning eng samarali usuli hisoblanadi [5].

XULOSA

Jamoat transportida xulq-atvor qoidalari nafaqat huquqiy-me'yoriy hujjatlar, balki jamiyatning axloqiy- madaniy qadriyatlarini, ijtimoiy ishonch va o'zaro hurmat tizimi orqali ham shakllanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki:

1. Rasmiy normalar transport xavfsizligi, huquqiy tartib va moliyaviy hisobdorlikni ta'minlovchi asosiy mexanizm bo'lib, ularning samaradorligi nazorat tizimining shaffofligi va sanksiyalarning adolatli qo'llanilishiga bog'liq.

2. Norasmiy normalar transport muhitidagi odob-axloq, jamoaviy hurmat va o'z-o'zini nazorat qilish madaniyatini shakllantiradi. Ular qonun bilan belgilanmagan bo'lsa-da, yo'lovchilarning kundalik xulq-atvorini eng kuchli tartibga soluvchi omil hisoblanadi.

3. Rasmiy va norasmiy normalarning o'zaro ta'siri transport tartib-intizomining barqarorligini belgilaydi. Ularning uyg'unligi saqlanganda, nazorat xarajatlari kamayadi, yo'lovchilar qoniqishi oshadi va transport muhitining sivilizatsiyalashuvi ta'minlanadi.

4. Ijtimoiy nazorat mexanizmlari faqat huquqiy jazo yoki texnik kuzatuv bilan cheklanmasligi kerak. Madaniy tarbiya, shahar fuqaroligini rivojlantirish, "yengil qo'l" tamoyillari va jamoatchilik ishtiroki norasmiy normalarni mustahkamlashda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Kelgusi tadqiqotlarda jamoat transportidagi xulq-atvor normalarining raqamli kommunikatsiya, ijtimoiy tarmoq ta'siri va avlodlararo farqlar kontekstidagi o'zgarish dinamikasini chuqurroq o'rganish, shuningdek, turli shahar tipologiyalari (megapolis, o'rta shahar, kichik aholi punkti) bo'yicha normativ farqlarni qiyosiy tahlil qilish maqsadga muvofiqdir. Transport siyosatida huquqiy va ijtimoiy-psixologik yondashuvlarni integratsiya qilish orqagina barqaror, xavfsiz va insonparvar transport muhitini shakllantirish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

[1] O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. "Avtomobil transportida yo'lovchi tashish qoidalari" to'g'risidagi nizom. – Toshkent, 2023. – 24 b.

[2] Durkheim, É. Sotsiologiya va falsafa / Tarj. A. Karimov. – Toshkent: O'qituvchi, 2018. – 156–172 b.

[3] Parsons, T. Ijtimoiy tizim nazariyasi. – M.: AST Press, 2020. – 89–104 b.

[4] Rahimov, B. Shahar transporti muhitida ijtimoiy tartib va madaniy me'yorlar // Ijtimoiy fanlar sharhi. – 2022. – № 4. – 45–58 b.

[5] O'zbekiston Respublikasi Transport vazirligi. Jamoat transportida xavfsizlik va xulq-atvor monitoringi hisoboti. – Toshkent, 2024. – 32 b.

[6] Kuznetsova, E. Norasmiy normalar va shahar madaniyati dinamikasi // Urbanistik tadqiqotlar jurnali. – 2023. – № 2. – 112–125 b.